

Zbigniew Chromik

DYSPERSJA¹ I FREKWENCJA DERYWATÓW
W ORTOGRAFICZNIE TRUDNYM² SŁOWNICTWIE PODRĘCZNIKÓW SZKOLNYCH

"Kiedy w myśleniu posuwamy się do najdalszych granic naszych możliwości, posługujemy się słowami, co więcej, to właśnie słowa posuwają nas naprzód"³. W nauczaniu szkolnym prawdy tej bardzo często po prostu nie dostrzegamy. Warto więc przyjrzeć się nieco bliżej jak pojęcie wyrazu traktowane jest w programie klas V-VIII⁴ na lekcjach gramatyki, ortografii, ćwiczeń w mówieniu i pisanu. Przy omawianiu głosowni posługujemy się wyrazami dzieląc je na głoski, litery, sylaby, lecz wyraz jako określona całość graficzno-pojęciowa schodzi na plan dalszy i występuje tylko w dwu hasłach programowych: akcent wyrazowy, akcentowanie wyrazów. Podczas uczenia fleksji operujemy najczęściej nazwami części mowy (rzeczownik, przymiotnik, czasownik itd.) i z tej okazji pojawia się niekiedy słowo "wyraz": rozszerzenie terminu rzeczownik na wyrazy będące nazwami czynności i cech, rzeczowniki jako wyrazy odmieniające się, liczebniki jako wyrazy oznaczające..., zaimki jako wyrazy zastępujące..., zasady klasyfikacji wyrazów. W nauczaniu słowotwórstwa mamy do czynienia z klasycz-

¹ Ogólne właściwości zbiorowości statystycznej. Tak rozumiana dyspersja jest synonimem rozsiewu, rozproszenia, zróżnicowania, zmienności.

² W. P i s a r e k w Retoryce dziennikarskiej trudność wyrazu łączył z jego długością. Lepszym miernikiem wydaje się ilość różnic między fonetyczną i graficzną formą wyrazu, frekwencja użycia, dyspersja w obrębie klas i przedmiotów oraz stopień przyswojenia jego struktury semantyczno-funkcjonalnej przez ucznia.

³ J. B r u n e r, W poszukiwaniu teorii nauczania, Warszawa 1974, s. 150.

⁴ Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej. Język polski, klasy V-VIII, Warszawa 1974.

nym i tradycyjnym pojęciem wyrazu, kiedy czytamy: wyrazy podstawowe i pochodne, wyrazy pokrewne, rodzina wyrazów, przedrostki i przyrostki jako formanty w jednych wyrazach, zestawianie wyrazów pokrewnych, tworzenie wyrazów pokrewnych, tworzenie wyrazów pochodnych, powtórzenie i rozszerzenie wiadomości o wyrazach podstawowych i pochodnych. Najważniejszym kryterium, według którego dokonuje się tych wszystkich operacji, jest kryterium semantyczne. W składni natomiast przeważają nazwy części zdania: podmiot, przydawka, orzeczenie, dopełnienie, okolicznik. Z wyrazami spotykamy się przy realizacji takich haseł programowych, jak: związki wyrazów w zdaniu, wyraz określany i określający, łączenie wyrazów w zdaniu, powtórzenie wiadomości o związkach wyrazów w zdaniu, wyrazy poza zdaniem, szyk wyrazów. W nauczaniu ortografii wyraz - podobnie jak w słowotwórstwie - występuje w potocznym znaczeniu tego słowa. Mamy więc tu do czynienia z pisownią wyrazów, pisownią wyrazów z zakończeniami, stosowaniem wielkich i małych liter w nazwach (wyrazy) geograficznych i innych, z utrwalaniem pisowni wyrazów i pisownią skrótowców (też szczególnie rodzaj wyrazów) oraz dzieleniem wyrazów.

W czasie ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych wyrazy służą jako materiał, z którego budowane są wypowiedzi uczniów. Stąd też owe grupowanie wyrazów wokół tematów, wyszukiwanie wyrazów bliskoznacznych, wyrazów o znaczeniu przeciwnym, zestawianie wyrazów pokrewnych, dobieranie i rozszerzanie w związku z konstruowaniem zwrotów i wyrażen, wyróżnianie i stosowanie wyrazów o różnym zabarwieniu uczuciowym, rozróżnianie wartości komunikatywnej i ekspresywnej wyrazów, ale - stosowanie terminów (wyrazy!) z zakresu teorii literatury i słownictwo (wyrazy!) przemówień, podania, życiorysu.

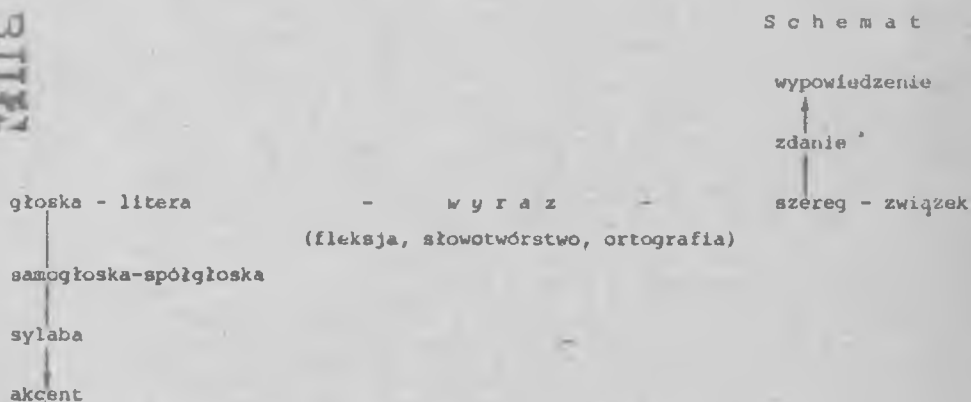
Do tego wszystkiego, o czym była wyżej mowa, dochodzą jeszcze wyrazy proste i złożone, rodzime i zapożyczone, zdrobniałe i zgrubiałe, samodzielne i niesamodzielne, równoznaczne i wieloznaczne, wyrazy modalne (wprowadza je nowy program), wyrazy pomniki (eponimy) i wyrazy - zdania⁵. Widać więc, że funkcja i znaczenie wyrazów są podstawą wprowadzania ich do procesu nauczania: w przypadku gramatyki - problematyka językowa wyznaczona

⁵ J. Sykuliszki, *Słownik terminów nauki o języku dla nauczycieli szkół średnich i podstawowych*, Kielce 1974, s. 92-95.

przez program danej klasy, w przypadku ortografii - zasady pisowni, w przypadku ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych - kryterium przydatności wyrazów wynikające z przerabianej tematyki i form wypowiedzi.

Program nauczania mamy jeden, interpretacji wiele, podręczników kilka. Każdy z nich ma swoje cele i potrzeby na względzie, każdy z uczących do różnych zabiegów dydaktycznych chciałby mieć inne słownictwo, bo ten uściśla znaczenia wyrazów, dba o ich dobór, tamten zajmuje się odmianą, budową wyrazów, jeszcze innemu chodzi o pisownię. Wszyscy chcą jednego: integracji kształcenia językowego i literackiego, tylko w doborze słownictwa pozostaje wszystko po staremu. Kryterium dyspersji i frekwencji⁶ "szczęśliwie" nas omija...

W nauczaniu wyraz stanowi pewną dominantę dydaktyczną, wyznacza zasadniczą płaszczyznę wszelkich zabiegów metodycznych nauczyciela. Obrazuje to schemat 1.

Niedocenywanie tego faktu, przypadkowy dobór, nadmiar itp. odbijają się ujemnie na całym procesie kształcenia.

Nauczanie gramatyki i ortografii w podręcznikach⁷ opiera się na "dydaktyce wyrazowej", tak na etapie formułowania poleceń, jak

⁶ Będzie jeszcze o tym mowa w zakończeniu.

⁷ M. Pęcherski, *Nasz język ojczysty. Wiadomości i ćwiczenia z gramatyki i pisowni polskiej. Klasa V*, Warszawa 1973; M. Jaworski, *Język ojczysty. Wiadomości i ćwiczenia z gramatyki i pisowni polskiej. Klasa VI*, Warszawa 1973.

i etapie pisemnej lub ustnej realizacji ćwiczeń⁸. Polecenia są wyrazami, mają na ogół formę rozkazników: przeczytaj-odczytaj (3-4)⁹, zwróć uwagę. 6, określ 2, wskaż 4, podkreśl (7-1), postaw 2, uzasadnij (12-2), sporządź 1, podaj 2, wymień 3 (w znaczeniu: wylicz, nie - zastąp, Z. Ch.), użyj 1, przytocz 3, przejrzyj 2, zmień 1, posłuż się 1, zastosuj-wyzyskaj (1-3), odpowiedz 4, ułóż (7-6), utwórz (6-2), wyjaśnij-wytłumacz (3-10), zajrzyj 1, przypomnij sobie (1-1), dobierz (1-1), wstaw (0-1), podziel (0-1), wyszukaj (0-1), sprawdź (0-2), odgadnij (0-1), zapamiętaj (0-2).

Ten typ poleceń angażuje uczniów, wyzwala działania poparte myśleniem, stawia na ich aktywność. W książkach dominują jednak polecenia starające się o pasywną postawę uczniów. Do takich poleceń należą: przepisz (15-12), napisz (15-10), dopisz (4-7), wypisz (4-3), wpisz (1-0), zapisz (0-2). Pierwszy rodzaj ćwiczeń aktywnych; aktywizujących występuje w przykładowo analizowanych podręcznikach w 10 i 5 przypadkach odpowiednio 68 i 34 razy, drugi - ćwiczeń pasywnych - w 24 i 13 przypadkach 76 i 22 razy. Średnio aktywizujemy poprzez polecenia-wyrazy 1,7 (M. Pęcherski) i 3,2 (M. Jaworski) oraz nie aktywizujemy stosownie 6,9 i 6,8! W klasie np. VI uczniowie mają do wyboru dwa równoległe podręczniki¹⁰, dzięki którym mogą poznać podstawowe pojęcia związane ze słowotwórstwem. W klasie VIII - jeden¹¹. Razem trzy. Pierwszy dla objaśnienia zagadnienia pochodności i pokrewieństwa opiera się na rodzinach trzech wyrazów: uczyć (15)¹², robić (12), chodzić (13). Drugi wyzyskuje do tego celu dwa: młody (20 - 5)¹³ i robić (20 + 2), dodając dziewięć innych (chłop (5), wieś (4), miasto (5), mieszkać (5), góra (8), rze-

⁸ Przykłady realizacji ćwiczeń pominięto z braku miejsca.

⁹ Frekwencja poleceń Pęcherski-Jaworski.

¹⁰ Jaworski, op. cit., oraz J. Dembowska. Z. S. a. l. o. n. i, P. W. i. e. r. z. b. i. c. k. i, Świat i my (podręcznik do. nauki języka polskiego dla klasy VI), Warszawa 1970.

¹¹ I. Bajerowa, Język ojczysty. Podręcznik gramatyki języka polskiego dla klasy VIII, Warszawa 1974.

¹² Liczba po uczyć oznacza ilość derywatów. Przy następnych wyrazach podobnie.

¹³ W pierwszym wydaniu podręcznik dla klasy VI wyrazowi młody podaje 20 derywatów, w drugim wydaniu - 15. Stąd w nawiasie 20 odjąć (minus) 5. Dla wyrazu robić odpowiednio 20 i 22.

ka (4), rzucić (8)¹⁴, król (8)¹⁵, burzyć (8). Trzeci wreszcie, by powtórzyć i ugruntować wiedzę z zakresu słowotwórstwa, wprowadza: szkołę (6), drogę (5), liczyć (10).

O doborze przykładów, które - poza pięcioma - trudno wiązać z nauką ortografii¹⁶ (co nakazuje program!), zadecydowały najprzeróżniejsze względy, takie jak: tematyka szkolna (uczyć, szkoła, liczyć, młody - bo takim jest uczeń!), potrzeby "terenu" (chłop wieś, miasto, mieszkać, droga) integracja słowotwórstwa i ortografii (góra, rzeka, rzucić, król, burzyć) i aktualizacja społeczna (robota - w obu podręcznikach dla klasy VI). Tymczasem nie wprowadza się do ćwiczeń i na lekcjach nie wykorzystuje całego bogactwa, jakie posiadają podręczniki szkolne dla przedmiotów objętych planem nauczania, bogactwa w zakresie słownictwa ortograficznie trudnego o stosunkowo wysokiej frekwencji użycia. Dzieje się tak m. in. dlatego, że wiedzę o zasobach leksykalnych języka używanego w szkole wolimy zastępować intuicją, natomiast bogacenie słownictwa rozumiemy dosłownie jako mnożenie i rozbudowę poziomą (ilościową), a nie pionową¹⁷.

W zakresie nauczania ortografii bliższa analiza lekcji poświęconych pisowni wskazuje, że w czasie 45 minut wyznaczamy uczniom do przyswojenia jeden wyraz co 30 sekund(!), skoro temat (T45): pisownia wyrazów z "ó" ma ich 82, (T46): pisownia wyrazów z "rz" - 89, a (T47): pisownia wyrazów z "h" - 92. Przy czym rozpiętość ilościowa wyrazów w poszczególnych ćwiczeniach waha się od 2 do 36.

Oprócz wyrazów z "ó", które są tematem lekcji, uczniowie spotykają jeszcze wyrazy na "rz" (19) i "ż" (13). Podobnie, gdy opañowują pisownię wyrazów z "rz" - muszą się uporać z 16 o pisowni "ó" i 3 z "ż", a przy "przerabianiu" wyrazów z "h" mają do

¹⁴ Warto przytoczyć derywaty do wyrazu rzut - rzutnia, rzutnik, wyrzuty, zarzuty, narzuta, rzrzt, rzruczenie, rzucać, wyrzucić, rzruca, rzruczać, rozrzucać, rzrutująca, rzrucająca, rozrzutny, rzutowy, odrzutowe.

¹⁵ Czy z wyrazu król nie można by w tym przypadku zrezygnować?

¹⁶ B. R y n k o w s k a w pracy pt. Błędy językowe uczniów klasy VI Szkoły Podstawowej w Kotylnicy k. Słupska w obrębie 180 błędów ortograficznych znalazła tylko 23 w wyrazach pochodzących z podręcznika M. Jaworskiego, które autor zastosował w ćwiczeniach tej książki. Widać, że uczniowie w innych wyrazach robią błędy, a w oparciu o inne usiłują poznać ortografię.

¹⁷ Mnożenie liczby wyrazów autor uważa za bogacenie poziome słownictwa, mnożenie liczby derywatów w stosunku do wybranych wyrazów - za bogacenie pionowe.

czynienia z "ó" 14 razy, "h" - 12 i "ż" - 11. W ciągu trzech jednostek lekcyjnych (wliczając w to niektóre ćwiczenia zadane do ewentualnego wykonania w domu) obdarza się uczniów 263 wyrazami, z których 48 ma po jednym pokrewnym, 11 po trzy i tylko 2 wyrazy po 4 pokrewne (*tchórz*, *tchórzliwy*, *tchórzyc*, *tchórzliwość* oraz - *hodowca*, *hodowla*, *hodowlana*, *hodować*). Pozostałe w liczbie 202 pojawiają się jednorazowo rozdymając zasób leksykalny, a nazywa się to "bogaceniem biernego i czynnego słownika uczniów" lub bogaceniem "w związku z rozszerzającym się słownictwem ucznia".

CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁU

Materiał, na którym przebadano zagadnienie derywatów ortograficznie trudnych, pochodzi z podręczników do nauczania biologii, chemii, fizyki, geografii, historii, matematyki, wychowania obywatelskiego (kl. VIII) i języka polskiego używanych we wszystkich klasach szkoły podstawowej. Obejmuje 1291 wyrazów o liczbie 6912 użyć¹⁸ łączących się ze sobą w 299 związkach pokrewnych opartych na 151 wyrazach rdzennych, które wg kryterium frekwencyjnego dały 21 grup rangowych. Liczbowo dane te przy zastosowaniu podziału wedle jedenastu zasad pisowni przedstawiono w tabeli 1¹⁹.

W tabelarycznie przedstawionym zbiorze widać, że słownictwo podręcznikowe grupuje najwięcej tych wyrazów, które mają po jednym pokrewnym (112 par), po dwa (71), po trzy (37). Czterema pokrewnymi legitymuje się 26 wyrazów, pięcioma - 14. Pozostałe grupy rangowe są mniejsze ilościowo, ale posiadają od 6 do 37 wyrazów, które semantycznie koncentrują się wokół jednego rdzenia²⁰. Najwięcej takich przypadków występuje w obrębie wyrazów o pisowni z "ż" i "ó" niewymiennym. Natomiast krótkie "serie" po-

¹⁸ Przykłady derywatów i cały materiał leksykalny wykorzystany w tym artykule pochodzi z pracy doktorskiej autora, który opracował frekwencyjny słownik dydaktyczny liczący 2676 haseł i słowoforn spośród 14 402 wyrazów, jakich dostarczyła analiza słownictwa podręczników szkolnych.

¹⁹ Skróty w tab. 1 oznaczają: G/r - grupa rangowa, rz/w - wyrazy o pisowni z "rz" wymiennym, rz/n - niewymienne, Trz - po spółgłoskach itd, Litera R - razem, ilość/w - ilość wyrazów po przemnożeniu R przez G/r.

²⁰ W podręcznikach do języka polskiego podano przykłady wyrazów pokrewnych maksymalnie do liczby czterech.

Tabela 1

G/r	rz/w	rz/n	Trz	-arz	ż/w	ż/n	-aż	ó/w	ó/n	-ów	h	R	Ilość/w
2	11	9	7	5	12	24	2	19	6	-	17	112	224
3	10	13	1	3	12	9	-	8	3	-	12	71	213
4	2	4	-	1	5	4	1	8	4	-	8	34	148
5	2	4	1	5	5	3	-	3	3	-	5	26	130
6	2	-	-	-	2	-	-	3	-	-	7	14	84
7	1	1	-	-	2	1	-	1	1	-	1	8	56
8	-	1	-	-	1	3	-	1	-	-	-	6	48
9	-	-	-	-	4	-	-	1	1	-	-	6	54
10	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	20
11	1							2				3	33
12					1							1	12
13						1		2				3	39
14					1							1	14
15								1				1	15
17		1										1	17
20					1							1	20
21								1				1	21
28									1			1	28
30					1							1	30
32						1						1	32
37									1			1	37
Razem		82				96			71		50	295	1291

krewnych są charakterystyczne dla wyrazów o pisowni przez "h". W sumie jednak największą "derywacyjnością" odznaczają się wyrazy z literą "ż" (96), przez programy nauczania na ogół pomijane(!), na drugim miejscu - wyrazy z dwuznakiem "rz" (w tym wymienne 28 i niewymienne 33) i na trzecim - z "ó" (71). Najmniejszą ilość derywatów posiadają wyrazy zakończone na -arz, -erz, -orz, -mistrz, -aż, -eż, gdyż w pokrewnych owo "rz" i "ż" wymienia się odpowiednio na inną głoskę, podobnie jak w zakończeniach -ów, -ówna, -ówka, kiedy to "ó" przyjmuje postać "o".

1. Derywaty o pisowni z "rz" wymiennym

Jest ich 100 z 29 różnymi rdzeniami, ale podstawowych - tylko 12²¹: jeziorze 6²², morze 112, wierzba 19, parzyć, uderzyć, bierze, wierze, mierzyć, wszere, wierze, tworzyć. W tekstach podręczników wystąpiły 360 razy. Najczęściej: Pojezierze 12, Jerzy 13, Jerzyk 11, Pomorze 9, wierzenia 6H²³, mierzenie 36M, rozszerzenie 18F, powierzchnia 62M, wierzchołek 27M-G, utworzenie 17M. Przeważają czasowniki. Semantycznie łączą się przeważnie z nauką matematyki, fizyki, geografii. Obejmują 7 grup frekwencyjnych (2, 3, 4, 5, 6, 7, 11).

2. Derywaty o pisowni z "rz" niewymiennym

Ich liczba sprowadza się do 167 w 9 grupach (2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 17, 32!). Na 727 użyć tych wyrazów rdzeni różnych jest 19: jarzyna 16, kałamarz 23, korzeń 60, talerz 27, rzodkiewka 72, rzemiosło 11, rzecz 21, Rzym 13, warzywo 31, zwierzę 67, rzadki 12, rzeka 84, rzeźba 3, rzęsy 3, burza 24, rzecz 20, rzut 13²⁴, rząd 75. Zjawiskiem dość wyraźnym są tu stałe związki frazeologiczne, w których pojawiają się wyrazy o pisowni z "rz" niewymiennym: narody ujarzmione, system korzeniowy 18, prawo zrzeszania, brona talerzowa, rzymska numeracja, silniki odrzutowe, siew rzutowy i rzędowy. Większość wymienionych wyrazów łączy się z nauczaniem przyrody (jarzyna, korzeń, rzodkiewka, warzywo, zwierzę) i wychowaniem obywatelskim (rzemiosło, rzecz, korzyść, rzeczpospolita 28, rząd 75).

3. Derywaty o pisowni "rz" po spółgłoskach

Na 801 użyć w tej grupie wyrazów zaledwie 8 ma wyrazy pokrewne: brzeg 29 - brzegowa (linia) 13G, drzewo 136 - drzewko 14, dojrzeć 18, spojrzeć 12, krzew 23, krzak 13, przemysł 109W - przemysłowy 49, otrzymał 43 - trzymać 17, zatrzymać 13 - utrzymanie 10 -

²¹ Liczba derywatów oparta na jednym rdzeniu kryterium dla utworzenia grupy rangowej.

²² Cyfra po jeziorze i wyrazach następnych oznacza frekwencję.

²³ Litera po cyfrze jest skrótem nazwy przedmiotu, w którego nauczaniu dany wyraz najczęściej występuje. B - biologia, Ch - chemia, F - fizyka, G - geografia, H - historia, M - matematyka, W - wychowanie obywatelskie, P - język polski.

²⁴ Por. przypis 14.

otrzymanie 10, wewnątrz 10 - zewnątrz 21 - wewnątrz 25, trzy 17 - trzeci 19²⁵. W tym zestawie kilkunastu wyrazów wiele zwykłej przypadkowości, więc warstwa semantyczna jest dość zróżnicowana.

4. Derywaty o pisowni "rz" w zakończeniach

Podobnie jak w typie poprzednim ubóstwo wyrazów pokrewnych jest tu nader widoczne z wyjątkiem pięciu wyrazów: *kalendarz* - *kalendarzyk* - *kalendarzykowa*, *pęcherz* 13 - *pęcherzyk* - *pęcherzykowaty*, *harcerz* - *harcerka* - *harcerski* - *harcerstwo* (derywaty z wymiennym "rz"), *talerz* 37 - *talerzyk* - *talerzowa* (brona) oraz *spichrz* - *spichlerz* 4 - *spichrzowy* (korzeń) 4²⁶.

Dyspersja w obrębie klas i przedmiotów wskazuje na pewną specyfikę funkcjonowania tych wyrazów:

klasy	-	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	B	CH	F	G	H	M	W	P
frekwencja	-	15	21	19	42	31	18	7	20	9	-	2	5	9	3	2	66(1)

Jest ich sporo w klasach IV-V i to głównie w nauczaniu języka polskiego (66!). Dokładniejsza analiza tego podzbioru leksykalnego pozwoliła wyodrębnić 8 wyrazów złożonych, które ze względu na człon drugi (-mierz) można by uznać za pokrewne: *kątomierz* - *wiatromierz*, *woltomierz*, *deszczomierz*, *amperomierz*, *gazomierz*, *siłomierz*, *krzywomierz*. Występują na lekcjach fizyki i matematyki. Wreszcie należałoby się zastanowić, czy wyrazy: *pręgierz*, *alkierz*, *puklerz*, *lichtarz*, *wachlarz* winny dostawać się poprzez podręczniki (głównie języka polskiego) do słownictwa uczniów, którzy nie posługują się nimi prawie zupełnie. W 316 użyciach wyrazów z "rz" po spółgłoskach występują jednorazowo.

5. Derywaty o pisowni z "ż" wymiennym

W 19 grupach derywacyjnych (od dwu pokrewnych po trzydzieści) przy 850 użyciach występuje 20 różnych podstaw słowotwórczych: *ostrożnie* 6, *ostrożność* 6²⁷, *każę* 4, *książka* 70P, *strażak* 5, *wyrażenia* 53M, *książę* 6, *służyć* 10, *bliżej*, *krążenie*, *wyżej* 7, *dłużej*,

²⁵ Wyraz *przykład* 164 - najczęstszym dla pisowni rz po spółgłoskach.

²⁶ Oprócz zakończeń -arz, -erz wystąpiły jeszcze -orz (*węgorz*, *piskorz*), -mistrz (*zegarmistrz*, *burmistrz*).

²⁷ Są *ostrożność* i *ostrożnie*, brak dla nich *ostrożny*.

mnożyć 33, może 79, niż, wożę, sprężyna, ciężar 48, ważyć 9, leżeć 5, (od)łożyć 2.

Pośród derywatów o wysokiej frekwencji wynotować należy: księżyc 16, wyżyna 67G, wyższy 25, można 44, ciężki 16, zauważyć 16, najważniejszy 29, należy 23, zależy 18, zależność 15, położyć 21, włożyć 35 i położenie 52G. Dominują wyrazy używane w nauczaniu geografii i matematyki.

6. Derywaty o pisowni z "ż" niewymiennym

Derywaty te przedstawiają zbiór 46 wyrazów użytych 686 razy, zbudowanych na 18 różnych rdzeniach: burzuzaja 10, *łyżka* 26, młodeń 20, wąż 20, zboże 36, żaba 29, duży 84²⁸, nóż 35, świeży 17, żołnierz 19, żal, żeglować, żona 3, żelazo 59, żąć, żer, żyć 43, żywić 6. Bogactwem wyrazów pokrewnych odznaczają się: żona - żenić, ożenić się, żonaty, małżeństwo, żeńska (komórka); żąć - żęć, żeńcy, żniwa, żniwo, dożynki, żniwiarka; żelazo - żeliwo, żelazko, żelazny, żelazowy, żelbeton, żelazobetonowy. Dla wyrazów "żyto" i "żywić" zebrano ich aż 45, tak że trudno wszystkie przytaczać. Pod względem znaczeniowym - jak to widać od "burzuzaja" po "żywić" - mocno zróżnicowane.

7. Derywaty o pisowni z "ż" w zakończeniach -aż, -eż

Pośród 15 o lll użyciach tylko trzy posiadają derywaty: bagaż - bagażowy, odzież - odzieżowy oraz straż 11 - strażacki 4, strażak 5, strażnica. Reszta potencjalnie mogłaby wystąpić w charakterze podstaw słowotwórczych: garaż - garażować (częste), masaż - masażysta(-ka), pejzaż - pejzażysta, sabotaż - sabotażowy(?), bandaż - bandażować, łupież - łupieżowy (ale - łupieski). Pozostałe (pasaż, podaż, tatuaż, kradzież) nie wykazują tendencji derywacyjnych.

8. Derywaty o pisowni z "ó" wymiennym

Wyróżniają się bogactwem w sposób wieloraki: przeszło pół setki derywatów z liczbą 1243 użyć i 25 rdzeni: łódź 27, ogród 14 (albo ogródek - 37), bój 2, pokój 38, główny 72, kółko 50, pióro 55, komórka 51, łódź (i łódź) 12, prosi, samochód 28, róża 24, zbiór

²⁸ "ż" w wyrazie duży wymienia się na "z" w - duży.

14, skóra 50²⁹, (w)śród 13, wódz 13, krótki 44, wrócić 31, wóz 21³⁰, trójkąt 58, otwór 4, pół 21, mówić 95, włóki, wspólny 38. Charakterystyczne są tu cząstki *śród-* i *pół-*, które dają początek wielu złożeniom: *śródłądowe* 3, *śródrečne*, *śródstopie*, *śródziemny* 8, *śródziemnomorski* 10; *półkolonie*, *półkula*, *półmisek*, *półokrąg*, *północ*, *półcień*, *półrocze*, *półpełny*, *półprosta*, *półpustynia*, *półwysep*.

9. Derywaty o pisowni z "ó" niewymiennym

W zakresie frekwencji liczne jak poprzednie, bo obejmujące 1219 użyć i 20 derywatów o 15 rdzeniach: *półka* 31, *wiewiórka* 32, *źródło* 44, *jaskółka* 27, które 191(1), *piłtno* 17, *córka* 25, *wróbel* 36, *Józef* 15, *mózg* 10, *szczególnie* 10, *późno* 36, *król* 20, *góra* 157(1), *równa się* 40. Ten ostatni występuje w towarzystwie aż 37 wyrazów pokrewnych. Oto niektóre z nich: *równość* 20, *równanie* 76, *równy* 82, *równoległy* 35, *nierówność* 52, *porównywanie* 11 - używane przede wszystkim na lekcjach matematyki oraz *równik* 18 i *równowaga* 23 - na lekcjach geografii i języka polskiego.

10. Derywaty o pisowni "ó" w zakończeniach: -ów, -ówka

W słownictwie podręczników szkolnych tego typu wyrazów zebrano się 117, ale tylko *Międzynarodówka* 11 i *Kraków* 15 posiadają większą liczbę użyć. Natomiast brak im wyrazów pokrewnych, gdyż wymiana "ó" na "o" eliminuje ich ze zbioru wyrazów o pisowni ó, rz, ź, h.

11. Derywaty o pisowni z "h"

Liczą 50 jednostek leksykalnych o 599 użyciach, w całości opierają się na 20 różnych wyrazach rdzennych³¹: *czyhać* 10, *hołd* 11, *horyzont* 10, *alkohol* 18, *bohater* 14, *hak* 11, *hałas* 37, *higiena* 39, *huta* 39, *handel* 34, *hala* 18, *harce*, *Hitler*, *hodować* 9, *huścić* 12, *huk* 13, *Henryk* 10, *Hala* 6, *Hanna* 2, *Hela* 15. Ostatnie cztery wy-

²⁹ Por. *skóra* - *skorupa*.

³⁰ Wyraz *wóz* 21 wystąpił w towarzystwie takich derywatów: *wózek* 36, *wózczyk* 1, *zwózka* 2, *nawóz* 3, *wąwóz* 2, *elektrowóz* 2, *księgowóz* 2 *parowóz* 10.

³¹ W słowniku sporządzonym na podstawie ćwiczeń ortograficznych podręcznika M. Jaworskiego 13 wyrazów nie ma pokrewnych, 15 posiada po jednym, 1- trzy i 2 - cztery.

razy są imionami - jedyny przypadek w materiale (oprócz wyrazu Józef) - a każde z nich ma po 4 derywaty: Henryk - Henryś, Heniek, Henio, Henia(ta); Hala - Halka, Halina, Halinka 20, Halusia; Hanna - Hanneczka, Hanusia, Hanka 8, Hania 20; Hela 15 - Helcia, Helena, Helenka 9, Heika.

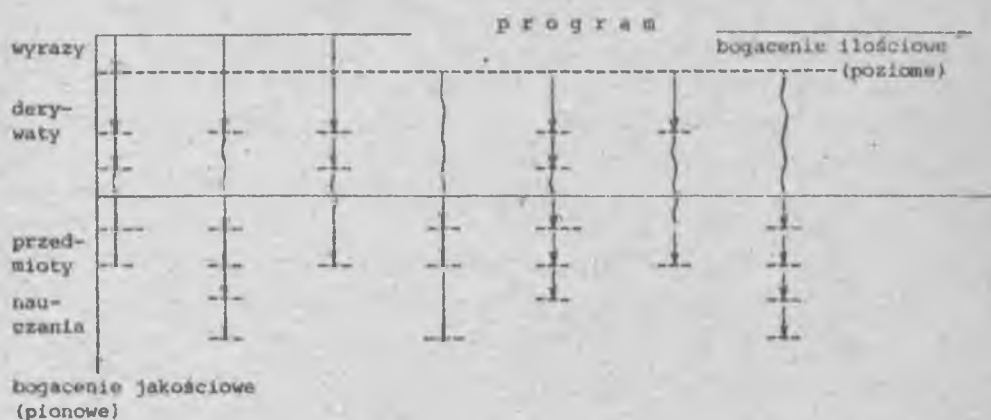
Analiza programu nauczania języka polskiego w klasach V-VIII wykazała, że morfologii (fleksji, słowotwórstwa) poświęca się wiele uwagi, że można i trzeba ten dział wiązać z ortografią. Efekty zabiegów dydaktycznych byłyby większe, gdyby wyrazy używane do nauki o derywacji i derywatach oprzeć na słownictwie, które dzięki wysokiej frekwencji, bogactwu pokrewnych wyrazów i szerokiego rozsiewowi (dyspersji) pozwoliłoby na intensyfikację i racjonalizację kształcenia. Wyrazy występujące w podręcznikach szkolnych - jak to zilustrowały trzy podręczniki w dziedzinie słowotwórstwa i ćwiczenia jednego w zakresie ortografii - nie pozwalają nadać wybranemu zasobowi wiedzy takiej struktury, która czyniłaby tę wiedzę najłatwiej przyswajalną dla ucznia. Chodzi bowiem o strukturę optymalną, która posiada zdolność do upraszczania informacji, zdolność do tworzenia nowych twierdzeń, zdolność rozszerzania operatywności danego zasobu wiedzy, która wreszcie jest dostosowana do sytuacji i uzdolnień ucznia, bo określa najefektywniejszy porządek kolejny, w jakim materiał przeznaczony do przyswojenia ma być przedstawiony.

Zbiór 1291 wyrazów o liczbie prawie siedmiu tysięcy użyć ($F = 6912 - 47,9\%$) sprowadza do 299 derywatów opartych w swej budowie na 151 wyrazach rdzennych, może stanowić punkt wyjścia dla opracowania i zastosowania struktury optymalnej przy nauczaniu morfologii w szkole na lekcjach języka polskiego. Znajomość słownictwa umożliwia korektę zasobu leksykalnego (może okazać się pomocną przy pisaniu podręczników i przewodników metodycznych), pozwala sterować procesem dydaktycznym, m. in. w kierunku zmiany techniki bogacenia słownictwa (schemat 2).

"Samo przerobienie czegoś, któremu nie towarzyszy zdobycie przez ucznia Biegłości, wykształcenie zamięłowania, pogłębianie wizji świata nie jest warte wysiłku włożonego w przekazywanie tych wiadomości"³².

³² J. Bruner, *op. cit.*, s. 110.

S c h e m a t 2

Wyższa Szkoła Pedagogiczna
Słupsk

Zbigniew Chromik

THE RANGE AND FREQUENCY OF DERIVATIVES IN TEXTBOOK VOCABULARY OF DIFFICULT SPELLING

The author presents the function and meaning of the notion "lexical item" in the Polish language teaching program. Having reviewed textbook vocabulary from the point of view of range and frequency he selected a group of 1291 with 6912 counts of their use which he limited to 299 derivatives built from 151 stem words. He points out the necessity of developing pupils' vocabulary to ensure the optimum of glottodidactic structure of vocabulary size in the teaching process.